

De Frankfurter Schule en de opkomst van het fascisme 4

Petra Bolhuis
Maieutiek
2026

1

Dialectiek der Verlichting in de canon

- Er zijn een aantal nieuwe inzichten die Horkheimer en Adorno samen ontwikkelden, maar ze bouwen ook voort op de invloeden die we vorige week zagen.
- Hun idee over de overgang van mythe naar rationaliteit wordt -zonder de term dialectiek en vermoedelijk ook zonder directe invloed- (her) ontdekt door Nussbaum (VS) in de jaren 80.
- Het onderdrukken van de spontane mens werkt o.a. Marcus verder uit en dat heeft veel invloed in jaren 70.
- Hun kritiek op de overheersende rationaliteit heeft grote invloed op de *linguistic turn,* waarna nu in het structuralisme en postmodernisme wordt onderzocht hoe insluiting en uitsluiting werken.

2

Mythe en rationaliteit

- Homerus Odysseus (kijk de film!) en Sade's Juliette zijn de twee teksten die nadrukkelijk aanwezig zijn in '*De Dialectiek van de Verlichting*'.

Deze teksten dienen als voorbeelden:

1. van de overgang tussen mythe naar rationaliteit (Odysseus).
2. van de overgang van rationaliteit naar mythe (Juliette).

3

Homerus en Sade blz 46-56

De Verlichting kost de mensheid wat. De onderhandelingen met de goden kennen het offer. Daarin zien Adorno en Horkheimer al een vorm van rationaliteit de uitwisseling van dit voor dat en een poging om te krijgen wat jij wilt in plaats van een voegen naar de loop der gebeurtenissen.

"De substitutie van het offer betekent een stap in de richting van de discursieve logica'."(46)

Dat wil zeggen: de redenerende logica die in talige, rationele uitwisseling tot stand komt.

De '***Schrandere Odysseus'*** is in deze tekst een belangrijke term.

4

Odysseus nu

- In de film van Nolan uit 2026 is Odysseus schrander en op diverse plekken gaat het over zijn rationaliteit. Hij beschrijft zichzelf ook als op de grens van een beschaving die uitsterft. In de film is dat vooral omdat de regel van Zeus overschreden wordt namelijk: 'verwelkom de vreemdeling.
- Odysseus heeft ten dele nog een relatie met de Goden, maar hij tart ze ook. Hij vindt geloof in de goden iets dat meer afhankelijk is van wat mensen ervan vinden en nodig hebben. Hij noemt in de film het offer van Agamemnon (zijn dochter Iphigenia) zo sterk omdat hij daarmee laat zien wat hij er voor over heeft en dát inspireert zijn mannen. Het gaat dus niet om wat de goden eisen.

5

Odysseus in de uitleg van de FS

- Ook voor de Frankfurter Schule gaat het om de overgang naar een nieuwe cultuur die gepaard gaat met een crisis. Dat geheel vormt hier these en antithese.
- These = de tijd waarin de mensen buigen voor de goden en dus zichzelf voegen naar natuur en lot.
- Antithese = de toenemende rationaliteit waarin de mens zich met zijn denken zijn eigen best mogelijke wereld schept en zich met list en logica meester maakt over goden. Dat begint met offers maar loopt uit op slinksheid en manipulatie, alles om de mensheid te laten verwerven wat ze nodig menen te hebben.

6

Geen synthese

- De synthese zou kunnen zijn dat Odysseus toewerkt naar een positie waarin de goden niet meer oppermachtig zijn. De mensen creëren met hun denken een beter leefbare positie, rekening houdend met de natuur en het lot.
- Maar Adorno en Horkheimer zien dat de synthese niet tot stand komt of niet blijft. Er ontstaat een nieuwe mythe waarin nu offers gebracht moeten worden aan de rationaliteit.

7

Kennis is macht

- De Verlichtingsperiode wil kennis voor alle ‘gelijke’ mensen.
- Kennis is iets dat de machthebber een probleem oplevert , want je kunt het niet bezitten en het geeft wie het heeft macht.
- De ‘meester-knecht’ problematiek van Hegel wordt hier helemaal toegeschreven naar de macht van kennis. Dat heeft een wortel in het denken van Marx die de relatie toe-eigening en geld heeft gelegd. In het kort: De meester denkt dat hij slim is omdat hij mensen heeft die slimme dingen voor hem doen, maar doordat zij slimmer worden krijgen ze in dat proces meer kennis en dus meer macht. (kennis=macht)

8

Macht is kennis

- Wanneer ‘de meester’ dit proces ziet gebeuren zal hij zich genoodzaakt voelen om macht uit te oefenen en kennis onder zijn macht te brengen. Macht over de kennis wordt zo een belangrijk kenmerk van de strijd om macht.
- Inzet: de distributie van kennis: wie het mag gebruiken en onder welke voorwaarden.
- Dit is deel van wat Foucault in1971 ‘De orde van het spreken’ zal noemen.
- De Verlichting doet dit m.n. door eisen aan kennis te stellen.
- Dit speelt in de naoorlogse FS een grotere rol. (Marcuse Habermas)

9

Onderwerping aan de kennis

- Nietzsche zegt al: ‘De wil tot waarheid is de wil tot macht.’
- De FS ziet dat alle kennis het stempel van nut en efficiëntie moet dragen. Het gaat niet (meer) om waarheid maar om nuttigheid en efficiëntie.
- Verlichting wordt een combinatie van kennis als bruikbaarheid en als berekenbaarheid.
- Daarnaast brengt zij een techniek voort die mede door de eisen die er aan het begin gesteld zijn een techniek oplevert die mensen ondergeschikt maakt aan de eisen van de techniek. Techniek bevrijdt mensen niet van de goden; zij schept de nieuwe goden.

10

De moderne tijd eind 19de begin 20ste eeuw

- In de hele Verlichting was er nog één kritisch potentieel overgebleven: de ongelijkheid die er door techniek en toe-eigening daarvan was ontstaan.
- Die levert de potentie van klassenstrijd en revolutie volgens Marx in de moderne technische samenlevingen. Maar het tegenovergestelde gebeurde: Duitsland en Rusland waren grotendeels feodaal gestructureerde samenlevingen en juist dáár begint de klassenstrijd.
- In *Aspecten van het nieuwe rechts-radicalisme* (1967) van Adorno komen we dit weer tegen, maar dan voor de naoorlogse situatie.

11

Waarom geen klassenstrijd en wel ongelijkheid

- Het Westen gaat niet voort in een strijd voor meer gelijkheid en vrijheid maar voegt zich naar de eisen van de technologische moderne rationaliteit. In toenemende mate zal de macht zich de kennis toe-eigenen.
- De machthebbers -die zelf daar overigens niet in hoeven te geloven- houden de mensen een deterministisch wereldbeeld voor. Het historisch materialisme en het sociaal determinisme zijn daar twee duidelijkste voorbeelden van.
- Maar neoliberale- of objectivistische vrije markt theorieën en Artificial General Intelligence (AGI) hebben vaak ook een dergelijk noodzakelijk (deterministisch) karakter.

12